

А. М. Ковальчук
аспірант Хмельницького університету
управління та права

УДК 347.674.7

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ЧАСТКИ МАЙНА У СПАДЩИНІ

У статті автором досліджено значення інституту обов'язкової частки майна у спадщині в системі спадкового права, окреслено особливості визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині, визначено категорії осіб, що мають право на таку частку

В статье автором исследовано значение института обязательной доли в наследстве в системе наследственного права, очерчены особенности определения размера обязательной доли в наследстве, определены категории лиц, которые имеют право на такую долю.

In the article the value of institute of obligatory part of property is investigational in an inheritance at the systems of the inherited right by author, the features of determining size obligatory part of property are outlined in an inheritance, the categories of persons which have a right on such part are certain.

Свобода заповіту є наріжним каменем спадкового права. Цей принцип, будучи уособленням засад диспозитивності та дозвільного характеру цивільно-правового регулювання у площині спадкового права, логічно впливає як із загальних положень Цивільного кодексу України [1] (далі — ЦК України) (ст. ст. 1, 3, 6 ЦК України), так і з норм Книги VI, зокрема, ст. 1234, якою гарантується право на заповіт кожної фізичної особи з повною цивільною дієздатністю. Принцип свободи заповіту визнається і в сучасній юридичній науці, отже є доктринальним принципом. Свобода заповіту — це надана фізичній особі можливість на власний розсуд, у межах, визначених цивільним законодавством, розпорядитися власним майном на випадок смерті, змінити чи скасувати заповіт, а також обрати для своїх заповідальних розпоряджень іншу форму, не заборонену законом.

Разом із цим, кожен принцип не має абсолютного характеру, а зазнає певних обмежень та виключень. За сучасних реалій, змістом цивільно-правових норм, що встановлюють право на обов'язкову частку у спадщині, є перерозподіл спадщини державою в інтересах найбільш соціально незахищених осіб, пов'язаних зі спадкодавцем сімейними, родинними відносинами, у разі незазначення їх у заповіті, усунення заповітом від спадкування або порушення їхніх прав за змістом заповіту.

Не зважаючи на те, що даний інститут є достатньо дослідженим, не склалося єдиної загальноприйнятої думки щодо правової підстави обов'язкової частки майна у спадщині. Аналіз останніх досліджень свідчить, що серед вітчизняних вчених (В. Васильченко, Я. Турлуковський, Є. Фурса, В. Чуйкова, Л. Шевчук) і досі тривають дискусії щодо визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині та підстав зменшення її розміру судом та ін.).

Метою даної статті є дослідження питань, пов'язаних із нормативно-правовим регулюванням та правозастосовчою діяльністю у сфері визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині, які мають важливе значення для захист майнових прав неповнолітніх та непрацездатних осіб.

Право на обов'язкову частку мають неповнолітні або повнолітні непрацездатні діти спадкодавця (у тому числі усиновлені), непрацездатна вдова, батьки (усиновителі) й непрацездатні батьки померлого. Коло цих спадкоємців визначається згідно з критеріями, що були використані щодо встановлення осіб, які відносяться до спадкоємців першої черги.

У ЦК України, порівняно із ЦК УРСР хоч і збережено норму щодо права спадкоємців на обов'язкову частку в спадкуванні. Натомість змінено суб'єктний склад осіб, які мають зазначене право [2]. Із зазначеного переліку осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині, виключено утриманців, до яких належали непрацездатні утриманці (у віці до 16 років, а які вчать — до 18 років; жінки — з 55 років, чоловіки — з 60 років; інваліди I, II, III груп).

Новим для цивільного законодавства є положення, яке має місце у ЦК України 2003 р. щодо розміру самої частки, яка має нараховуватись незалежно від змісту заповіту. Попередній ЦК від 1963 р. передбачав розмір такої частки не менше 2/3 від частки, яка належала б кожному із спадкоємців при спадкоємстві за законом, а новий ЦК України — не менше половини від цієї ж частки. Таким чином, пропонується зменшити вплив держави на волевиявлення спадкодавця. Але запропонована редакція даної норми не вирішить всіх конфліктних ситуацій, які існують нині і виникнуть в майбутньому як у судовій, так й у нотаріальній практиці [3, с. 11].

На думку ряду науковців, зниження розміру обов'язкової частки до половини законної долі навряд чи можна назвати позитивним, оскільки рівень добробуту більшості українських громадян за останні десять років не покращився [4, с. 119]. В юридичній літературі зазвичай наводиться лише один основний аргумент для підтвердження правильності зниження розміру обов'язкової частки до 1/2 від спадщини, що дісталась би при спадкуванні за законом. Цей аргумент вказує на потребу розширення заповідальної свободи, як одного з можливих проявів свободи розпорядження своїм майном. З таких міркувань виходили і російські законодавці, впроваджуючи ідентичні зміни до цивільного законодавства. Зокрема, вказувалось на пріоритетність спадкування за заповітом [5, с. 49].

При цьому соціальне призначення інституту повністю ігнорується. Зменшення розміру обов'язкової частки та встановлення її на рівні 2/3 в ЦК УРСР (з 1945 р. обов'язкова частка дорівнювала повній законній) було викликано тим, що інколи спадкоємці не отримували взагалі нічого при наявності заповіту на їх користь, і, до того ж, вказувалось на поліпшення матеріального стану громадян, впровадження кращих соціальних гарантій [6, с. 91].

Дійсно, порівняно з повоєнними роками матеріальне благополуччя громадян СРСР внаслідок відбудови народного господарства дещо поліпшилось. Тож були реальні передумови для зменшення розміру обов'язкової частки в спадщині. Виступаючи проти зменшення розміру обов'язкової частки майна у спадщині, автори вказують, що на сьогоднішній день не можна вести мову про значне підвищення рівня соціальних гарантій в Україні, тому незрозумілим є твердження про потребу розширення заповідальної свободи і, відповідно, зменшення розміру обов'язкової частки в спадщині до 1/2 від того, що належало б спадкоємцю при спадкуванні за законом [4, с. 119]. Автори вважають, що такі новели ЦК України щодо розміру обов'язкової частки не є позитивними і потребують відповідного коригування.

На нашу думку, зменшення розміру обов'язкової частки до 1/2 є досить прийнятним, оскільки крім розширення заповідальної свободи, як одного з можливих проявів свободи розпорядження своїм майном, ми можемо говорити про попередження випадків зловживання правом на обов'язкову частку майна у спадщині недобросовісними особами.

Зменшити обов'язкову частку у спадщині спадкодавець не має права. Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку. Тому нотаріус пропонує як спадкоємцю за заповітом, так і спадкоємцю, який має право на обов'язкову частку у спадщині, вказати у своїх заявах про прийняття спадщини всіх спадкоємців за законом [7].

При визначенні розміру обов'язкової частки необхідно враховувати все спадкове майно, як заповідане, так і те, що неохоплене заповітом, а також враховуються речі звичайної домашньої обстановки та вжитку.

До складу спадкового майна, згідно з ст. 1228 ЦК України, входить і право на вклад у банку (фінансовій установі) незалежно від способу розпорядження ним. Таким чином, незалежно від того, зроблено розпорядження щодо права на вклад у заповіті чи безпосередньо у банку (фінансовій установі), таке право входить до складу спадщини і на нього поширюються загальні правила спадкування. А це означає, що при визначенні розміру обов'язкової частки необхідно враховувати і розмір вкладу. Для встановлення всієї спадкової маси в повному об'ємі спадкоємець, який має право на обов'язкову частку у спадщині, вправі звернутись до нотаріуса із заявою про вжиття заходів щодо

охорони спадкового майна.

Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення (ст. 1241 ЦК України).

Розмір обов'язкової частки став предметом дискусії. Серед інших обґрунтовувалась також концепція встановлення різних розмірів обов'язкової частки залежно від рівня матеріальної забезпеченості спадкоємців. Зокрема, пропонувалось підвищити для обов'язкових непрацездатних спадкоємців розмір частки до повної долі, яку б вони отримали за законом, а працездатним спадкоємцям надавати половину від законної частки [8, с. 16]. Йдеться про непрацездатних та неповнолітніх, тож немає достатніх підстав надавати їм право на отримання різної за величиною обов'язкової частки в спадщині. Обидві категорії осіб не можуть самостійно забезпечувати себе. Новий ЦК України не сприйняв диференційованого підходу, встановивши, що обов'язкова частка повинна дорівнювати половині частки, яка належала б обов'язковим спадкоємцям у разі спадкування за законом. Втім, п. 1 ст. 1241 ЦК України містить положення, згідно з яким "розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення" [4, с. 120]. Постановою Пленуму ВСУ щодо питань спадкування також не визначено конкретного переліку підстав для цього, а лише зазначено, що суд може зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині з урахуванням відносин між спадкоємцем та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення, зокрема майнового стану спадкоємця [9].

Отже, в ст. 1241 ЦК маються на увазі якісь інші критерії та обставини, які можуть бути підставою зменшення розміру обов'язкової частки. Але що це за відносини між спадкоємцями та спадкодавцем та обставини, що мають істотне значення? Цивільний кодекс України не дає відповіді на це питання. Тлумачення даних положень повністю залишається на розсуд суду. Ймовірно, йдеться про ті випадки, коли спадкоємець, хоча й має право на отримання обов'язкової частки в спадщині, але в нього є додаткові джерела прибутку і тому отримання ним обов'язкової частки в повному розмірі є несправедливим стосовно інших спадкоємців за законом і за заповітом. Можливе також врахування якихось негативних відносин між спадкоємцем і спадкодавцем, наприклад, тривалої сварки з вини спадкоємця. Такими підставами також може бути отримання обов'язковим спадкоємцем великих прибутків (відсотки по банківських рахунках, дивіденди з акцій тощо). Також це може бути, наприклад, коли здійснення права на обов'язкову частку у спадщині перешкоджає можливості передати спадкоємцеві за заповітом майно, яким спадкоємець, що має право на обов'язкову частку, за життя спадкодавця не користувався, а спадкоємець за заповітом використовував його для проживання (будинок чи інше житлове приміщення). Серед інших обставин, які можуть бути підставою для зменшення розміру обов'язкової частки пропонується вважати: не підтримання спадкоємцем зв'язків із спадкодавцем, незважаючи на потребу останнього в цьому; погане поводження із ним; нездійснення належного догляду; майновий стан спадкоємця; якщо це буде справедливим з урахуванням відносин між спадкодавцем і спадкоємцем тощо.

На нашу думку, при розгляді справ цієї категорії необхідно акцентувати увагу не лише на наявність доброзичливих стосунків, а й на наявність чи відсутність негідної поведінки з боку спадкоємця. За "добрих стосунків" було б малоймовірно, щоб спадкоємця позбавляли спадщини. Негативне ставлення спадкодавця до спадкоємця може бути зумовлене і його неправомірними вимогами — останній всупереч волі спадкодавця не уклав шлюб з конкретною особою, не вступив до навчального закладу тощо. Такі стосунки не звільняли б спадкодавця за життя від обов'язку утримувати непрацездатних близьких [10].

Воля спадкодавця обмежується обов'язковою часткою, тому підстави її зменшення повинні бути об'єктивні: поведінка спадкоємця, яка не дає можливості віднести його до спадкоємців, відповідно до ст. 1224 ЦК України, але, яка водночас є аморальною (залишив спадкодавця напризволяще у тяжкому стані, заподіяв йому тілесні ушкодження, завдав шкоди майну, був байдужим до потреб спадкодавця); майнове становище спадкоємця, який незважаючи на непрацездатність не потребує матеріальної допомоги і ніколи її не отримував тощо.

Отже, ст. 1224 ЦК України, а також правозастосовна практика не дають навіть приблизного переліку таких підстав. Інститут обов'язкової частки в спадщині покликаний захищати права непрацездатних та неповнолітніх, тому закон повинен чітко регламентувати їх права, не залишаючи змоги за допомогою нечітких норм

допустити зловживання. Тому правильним видається думка про потребу надати суду право зменшувати обов'язкову частку в спадщині тільки в окремих, виключних випадках. Перелік таких випадків має бути, якщо не вичерпним, то, принаймні, було б бажано вмістити в ст. 1241 ЦК України декілька загальних підстав для зменшення обов'язкової частки в спадщині.

Ми погоджуємось із думкою Я. Турлуковського, який зазначає, що в ЦК України потрібно обмежити право суду зменшувати розмір обов'язкової частки, встановивши норму, згідно з якою “навіть при наявності фактів, які є підставами для зменшення розміру обов'язкової частки, її величина не може бути зменшена судом більше, ніж на половину від встановленого законом розміру”. Тобто, закон має гарантувати безумовне виділення принаймні 1/4 від частки, яка б дісталась особі з правом на обов'язкову частку при спадкуванні за законом [4, с. 121].

Підсумовуючи усе вищевикладене, ми дійшли висновку, що і досі тривають дискусії щодо визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині та підстав зменшення її розміру судом. Зменшення розміру обов'язкової частки до 1/2 порівняно з попереднім ЦК є досить прийнятним, оскільки, крім розширення заповідальної свободи, як одного з можливих проявів свободи розпорядження своїм майном, можна говорити про попередження випадків зловживання правом на обов'язкову частку майна у спадщині недобросовісними особами. Існує складність визначення підстав для зменшення розміру обов'язкової частки майна. Ст. 1224 ЦК, а також правозастосовна практика не дають навіть приблизного переліку таких підстав. Інститут обов'язкової частки в спадщині покликаний захищати права непрацездатних та неповнолітніх, тому закон повинен чітко регламентувати їх права, не залишаючи змоги за допомогою нечітких норм допустити зловживання. Тому правильною видається думка про потребу надати суду право зменшувати обов'язкову частку в спадщині тільки в окремих, виключних випадках. Перелік таких випадків має бути, якщо не вичерпним, то, принаймні, було б бажано вмістити в ст. 1241 ЦК України декілька загальних підстав для зменшення обов'язкової частки в спадщині

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ОВУ. — 2003. — №11. — Ст. 461.
2. Ключай Н. ЦК України та ЦК УРСР. Відчуєте різницю / Н. Ключай // Юргазета. — 2004. — № 12 (24) [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.yur-gazeta.com/ua/oarticle/850/>
3. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці : Автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право”. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2004. — 19 с.
4. Турлуковський Я. Правова регламентація інституту обов'язкової частки в спадщині: окремі проблеми / Я. Турлуковський // Право України. — 2004. — № 2. — С. 119-121.
5. Диордиева О. Н. Плюсы и минусы нового наследственного права и проблемы нотариата и суда при применении нового законодательства / О. Н. Диордиева // Нотариус. — 2002. — № 3. — С. 49-51.
6. Антимонов Б. С. Наследственное право в Основах гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик / Б. С. Антимонов // Советское государство и право. — 1962. — № 5. — С. 91-98.
7. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя. Схв. Рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/18563>.
8. Барцевский М. Ю. Правовое регулирование наследования по завещанию в СССР : Автореф. дисс. на соиск. научн. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / М. Ю. Барцевский. — М., 1984. — 20 с.
9. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2008. — № 6. — С. 17.
10. Заїка Ю. О. Проблеми, що виникають при застосуванні спадкового законодавства / Ю. О. Заїка [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://komuna.lviv.ua/content/view/134/1/>.

Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 30 серпня 2009 року)

Надійшла до редакції 19.11.2009
Друкувана редакцією 01.12.2009